

Agata Chałupnik
Instytut Kultury Polskiej
Uniwersytet Warszawski

Teatr w kulturze – poetyka kulturowa teatru

„Teatr w kulturze – poetyka kulturowa teatru” to projekt badawczy i dydaktyczny realizowany od kilku lat w Instytucie Kultury Polskiej, przez zespół kierowany przez Mateusza Kanabrodzkiego, z udziałem Agaty Chałupnik, Eweliny Godlewskiej-Byliniak, Doroty Ogrodzkiej i Doroty Sosnowskiej.

Poetyka kulturowa, która rozwinęła się na gruncie badań literackich i znana jest u nas głównie za sprawą prac Stephena Greenblatta, doprowadziła do przesunięcia zainteresowań badawczych z samego tekstu w kierunku tego, co stanowi uwarunkowanie historyczne, społeczne, kulturowe, co wynika ze stosunków władzy, warunków produkcji, rozumienia klasy i płci. Jako taka stała się nie tylko metodą interpretacji, ale i krytyczną praktyką pozwalającą uchwycić wyżej wymienione procesy i aspekty, zacierającą granice między historią, historią literatury i historią kultury. Poetyka kulturowa teatru, wychodząc z podobnych założeń, jest jednocześnie propozycją poszerzenia tej perspektywy i ukazania jej jako niezwykle płodnej metody badania teatru w jego wymiarze historyczno-kulturowym. Jest zatem propozycją nowej i nowatorskiej metodologii, w znaczący sposób rozszerzającej spojrzenie na historię teatru i dostarczającą nowych narzędzi badawczych.

Podstawowym celem projektu jest rozpoznanie i uściślenie związków współzależności zachodzących między różnymi formami praktyki teatralnej i formami zbiorowego doświadczenia społecznego. Podstawową przesłanką jest założenie, że teatr jest zjawiskiem społecznym, wchodzącym w intensywną interakcję ze swoim otoczeniem, może nawet w większym stopniu niż inne gatunki sztuki, także wówczas, gdy się ze swojego kulturowego środowiska wyizolowuje czy wchodzi z nim w konflikt – i właśnie jako zjawisko społeczne domaga się refleksji. Każda forma teatru jako zjawiska głęboko zakorzenionego w życiu społecznym na swój sposób wynika z podglebia kulturowego, z którego wyrasta. Jednocześnie nader często przekształca to podglebie, przyczyniając się do przemiany istniejących warunków kulturowych, inicjując zmiany, których dalekosiężne skutki obejmują całość systemu kulturowego. Celem naszego projektu jest prześledzenie sposobów i skutków tej jednoczesnej, dwukierunkowej interakcji zachodzącej między życiem społecznym a teatrem.

Kiedy mowa o najróżniejszych formach społecznych i teatralnych, krąg naszej współczesności jest przestrzenią zbyt wąską. Trzeba zdobyć się na „spojrzenie z oddali” (by użyć znanej formuły japońskiego teatru no, przejętej do antropologii kulturowej przez Claude’a Lévi-Straussa), uciec się do Brechtowskiego „efektu obcości”, aby przekroczyć krąg najbliższego otoczenia kulturowego, które jesteśmy skłonni uniwersalizować, przy okazji uniwersalizując tę szczególną formę teatru, z jaką mamy możliwość kontaktować się na co dzień, jak też aby zdać sprawę ze skali różnic zachodzących między różnymi modelami kultury i teatru oraz ich wzajemnych współzależności. Dystans, o którym tu mowa, może być oddaleniem w czasie albo w przestrzeni. Obie te techniki uzyskania decentralizującego, deuniwersalizującego „efektu obcości”: historyzacja i antropologizacja, znajdują tu zastosowanie, choć podstawową rolę odgrywa jednak metoda historyzacji. Proponowana w programie refleksja jest przeto refleksją o wyraźnym rysie historyczno-kulturowym.

W projekcie przedmiotem omówienia stają się tylko najbardziej wyraziste, kulturowo określone formacje teatralne. Celem projektu nie jest sporządzenie ich kompletnego katalogu, tylko wielostronna analiza szeregu z nich, podjęta z pozycji kulturoznawczych, przede wszystkim po to, żeby pokazać skalę różnic, jakie mogą zachodzić między nimi.

Proponowana w projekcie refleksja nad związkami współzależności między teatrem a jego otoczeniem społecznym nieuchronnie prowadzi do odkrycia politycznego wymiaru teatru. Każda wielka formacja teatralna, która głęboko wryła się w pamięć kulturową, była teatrem politycznym i zajmowała miejsce w polu różnych zantagonizowanych sił. Balansowała między opozycyjnymi, alternatywnymi dyskursami, wchodząc w okazjonalne sojusze, przelotne koalicje z różnymi ze stron. Teatr niezależny od władzy jest mitem tej władzy. Odwrotnie – dopiero uzależnienie od wielu ośrodków władzy naraz, w połączeniu z elastycznością, sprytem, zręcznością polityczną, pewnym nawet rodzajem wyrachowania czy koniunkturalizmu daje teatrowi możliwość stania się konkurencyjnym wobec tradycyjnych ośrodków władzy kulturowym autorytetem o całkowicie nowej, nieklasycznej strukturze, o całkowicie odmiennych źródłach i priorytetach, w miejsce obowiązującej ortodoksji oferującym swoją pełną niuansów i odcieni heterodoksję. Wpisaną w program intencją jest ukazanie iluzorycznego charakteru koncepcji teatru jako czystej sztuki, dowiedzenie, że teatr ma wymiar polityczny w sensie najbardziej podstawowym, oznaczającym grę między różnymi ośrodkami władzy i w sensie najpoważniejszym, na który wskazywał Jacques Ranciere, poprzez to, że instytucja życia zbiorowego, jaką jest teatr, konfiguruje, dekonstruuje i rekonstruuje kulturowe pole zmysłowości, społeczne sensorium.

Przy okazji każdej wyodrębnionej kulturowej formacji teatralnej refleksja ogniskuje się więc wokół tych samych aspektów integralnie związanych z praktyką teatralną: ekonomii, polityki, przestrzeni, płci. Teatr wpisany w sieć relacji władzy funkcjonujących w społeczeństwie jest skutecznym narzędziem prowadzenia polityki i sprawowania kontroli społecznej, dostarczając także ceremonialnej oprawy, w której najlepiej wyraża się splendor władzy. Takie, a nie inne usytuowanie w przestrzeni wydarzenia teatralnego, taka, a nie inna przestrzenna organizacja widowiska, stosunki przestrzenne zachodzące między aktorami a aktorami, aktorami a widzami, w końcu widzami a widzami generują znaczenia, w które musi wpisać się każda, najbardziej nawet zindywidualizowana twórczość. A jest ona tym bardziej zindywidualizowana, z im większą swobodą twórca ingerować może w stosunki przestrzenne, na ogół określone na mocy umowy czy dyktatu o charakterze społecznym. Podobnie brzemiennie w znaczenia stają się panujące w teatrze stosunki między płciami, nigdy niepozostające bez związku ze stosunkami panującymi w jego otoczeniu kulturowym. W programie badawczym zakłada się, że społeczna doniosłość teatru w niemałym stopniu wynika właśnie stąd, że jest on w najróżniejszych swoich kształtach miejscem konstruowania, dekonstruowania i rekonfiguracji tożsamości płciowych. Ustalenie związków współzależności między dyskursami na temat płci, obowiązującymi w danej kulturze, a ich teatralnymi opracowaniami i rekonfiguracjami jest zadaniem, którego nie może nie podjąć proponowana w programie refleksja zmierzająca do deuniwersalizacji kategorii teatru.

*

Projekt ma długą genealogię. Bezpośrednio wiąże się – także przez nazwę – z podstawami refleksji o teatrze wypracowanymi w środowisku Katedry Kultury Polskiej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, których wyrazem stał się autorski i nowatorski na ówczesne czasy program zajęć i towarzyszący mu skrypt *Teatr w kulturze* (*Teatr w kulturze. Zagadnienia i wybór tekstów*, oprac. Wojciech Dudzik, Leszek Kolankiewicz, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1991). W program *Teatru w kulturze* wplecione były dwa komplementarne wątki, z których jeden koncentrował się wokół problematyki teatru jako faktu społecznego, drugi – mówiąc najogólniej – wokół szerokiej refleksji o kulturze z zastosowaniem narzędzi wypracowanych w toku refleksji o teatrze. Ten drugi wątek doczekał się bardzo rozległego, autonomicznego rozwinięcia, w postaci programu zajęć akademickich prowadzonych w Instytucie Kultury Polskiej pod nazwą *Antropologia widowisk* i towarzyszącego im podręcznika pod tym samym tytułem (*Antropologia widowisk. Zagadnienia i wybór tekstów*, oprac. Agata Chałupnik, Wojciech Dudzik, Mateusz Kanabrodzki, Leszek Kolankiewicz, red. i wstęp Leszek Kolankiewicz,

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005). Projekt *Teatr w kulturze – poetyka kulturowa teatru* rozwija pierwszą perspektywę w zakresie porównywalnym z projektem *Antropologii widowisk*.

Widzimy ogromną potrzebę podejmowania na nowo i redefinicji zadań historii teatru, która odżywa za sprawą ważnych publikacji i projektów (Dariusz Kosiński, *Teatra polskie. Historie*, Warszawa 2010; projekt *Teatr publiczny. Przedstawienia* realizowany w Instytucie Teatralnym im. Zbigniewa Raszewskiego). Poetyka kulturowa teatru jest propozycją poszerzenia dyscypliny z wyraźnie wyznaczonych pozycji kulturoznawczych. W polu zainteresowań stawia ona nie pojedyncze przedstawienia czy przemiany estetyczne, ale europejskie formacje teatralno-kulturowe. Nie chodzi zatem o historię teatru jako historię dramatu czy inscenizacji dramatu, ale o historię praktyk kulturowych ogniskujących się w teatrze. Z jednej strony celem jest więc podjęcie refleksji z obszaru historii teatru, z drugiej – wprowadzenie problematyki i perspektyw dotychczas słabo obecnych w polskiej myśli teatrologicznej.

Głównym patronem refleksji o teatrze jako praktyce społecznej, zainicjowanej w tomie *Teatr w kulturze*, obok Victora Turnera był bez wątpienia Jean Duvignaud, którego *Socjologia teatru* położyła trwałe fundament pod tego rodzaju refleksję. W skrypcie *Teatr w kulturze* znalazły się dwa fragmenty jego książki. Pierwsze wydanie *Socjologii teatru* ukazało się w 1965 roku, nadal jednak pokutują, cechujące się wyjątkową trwałością, utarte przyzwyczajenia myślowe, którym przeciwstawiał się Duvignaud, takie jak przeświadczenie o wtórności teatru wobec literatury (teatr jako przeniesiona na scenę literatura dramatyczna); hierarchizacja dzieł dramatycznych wedle kanonu arcydzieł stworzonego według ahistorycznych, rzekomo „uniwersalnych” kryteriów, czy kumulatywność procesu historyczno-teatralnego (twórczość teatralna jako suma przeszłych osiągnięć w tej dziedzinie).

Oprócz socjologii teatru Jeana Duvignauda nasz projekt odwołuje się do takich nurtów z zakresu współczesnych nauk humanistycznych, jak materializm kulturowy, nowy historycyzm czy poetyka kulturowa. Podobnie jak przedstawiciele tych nurtów, twórcy projektu odrzucają wartościujące pojęcie kultury i postulują posługiwanie się tym pojęciem w sensie analitycznym, przyjętym w naukach społecznych, a szczególnie w antropologii. Kładąc nacisk na społeczne uwarunkowania twórczości, rezygnują z koncepcji uniwersalnego, ponadczasowego wymiaru dzieła artystycznego. Zamiast tego akcentują jego uwikłanie w system zależności ekonomiczno-politycznych.

Wśród wzorcowych ujęć dla programu, oprócz wymienionych całościowych, rozbudowanych systemów interpretacyjnych (antropologia kultury, socjologia teatru, poetyka kulturowa) znajdują się też ujęcia cząstkowe, monograficzne, tak o charakterze zespołowym, jak wybitnie autorskim, będące czasem egzemplifikacjami jednej ze wskazanych perspektyw interpretacyjnych, czasem ujęciami leżącymi u ich źródeł, a czasem ujęciami zaledwie z tamtymi pierwszymi korespondującymi.

Do wzorcowych dla programu ujęć o charakterze zespołowym należą: tom *Nothing to Do with Dionysos. Athenian Drama in its Social Context*, (Princeton 1992) oraz tom *Opera and Society in Italy and France from Monteverdi to Bourdieu* (Cambridge 2007). Oba tomy w praktyce realizują postulat socjologizacji refleksji w obszarach – wydawałoby się – już dobrze opisanych.

Do ujęć autorskich, odgrywających w programie rolę wiodącą i pełniących funkcję ujęć instruktażowych, należą zwłaszcza:

1. George Thomson, *Aischylos i Ateny. Studium nad społeczną genezą dramatu* (Warszawa 1956),
2. Richard Sennett: *Upadek człowieka publicznego* (Warszawa 2009),
3. Modris Eksteins, *Święto wiosny – wielka wojna i narodziny nowego wieku* (Warszawa 1960),
4. David Wiles, *Krótką historia przestrzeni teatralnych* (Warszawa 2012).

Projekt *Teatr w kulturze – poetyka kulturowa teatru* obejmuje cykl zajęć dydaktycznych, poświęconych wyodrębnionym formacjom teatralnym, a w niedalekiej przyszłości także – cykl towarzyszących im podręczników, antologii przekładów wyszukanych przez nas tekstów, zazwyczaj nieobecnych w polskich badaniach nad teatrem, pozwalających każdorazowo wybraną formację osadzić w kontekście praktyk społecznych. Od kilku lat w Instytucie Kultury Polskiej w cyklu zajęć *Teatr w kulturze – poetyka kulturowa teatru* odbywają się zajęcia poświęcone teatrowi elżbietańskiemu, commedia dell'arte, teatrowi publicznemu XVIII wieku, scenie włoskiej oraz popularnym gatunkom teatru w XIX wieku. Planujemy także zajęcia poświęcone teatrowi średniowiecznemu, teatrowi hiszpańskiego baroku, teatrom antycznej Grecji i Rzymu oraz teatrowi XX wieku. Przygotowujemy do druku antologię przekładów, poświęconą teatrowi elżbietańskiemu. Zaawansowane są także prace nad tomami poświęconymi commedia dell'arte oraz popularnym gatunkom XIX wieku.